

LA CREU PROCESSIONAL DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

JOAN FERRER I GODOY

ARXIU DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

A Josep Esteve (1929-2008)

Resum

La localització de l'encàrrec fet l'any 1388 per l'abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, Ramon de Valmanya, a Pere Serra, argenter de la ciutat de Girona, per reparar i refer de nou la creu de Sant Joan proporciona un destacat referent per a la historiografia de l'orfebreria gòtica catalana. Les creus de Sant Joan, de Vilabertran i de les Confraries de la catedral de Girona constitueixen un grup formal homogeni i específic en la història de l'argenteria medieval del nostre país. Amb les noves dades sobre la creu de Sant Joan, es disposa d'una informació que permet sostreure's d'interpretacions basades en paral·lelismes formals i funcionals respecte de les altres dues, per fonamentar-les en el contingut dels documents que hem identificat.

Paraules clau

Argenters (Girona), creus, litúrgia catòlica, orfebreria gòtica catalana, reliquiari, Sant Joan de les Abadesses (monestir), veracreus.

Abstract

The location of the order set up in 1388 at the request of Ramon de Valmanya, the abbot of the monastery of Sant Joan de les Abadesses (Catalonia), to Pere Serra, silversmith of the city of Girona, to repair and rebuild again the cross of Sant Joan, provides an outstanding landmark for the historiography of the Catalan Gothic silverware. The crosses of Sant Joan, Vilabertran and the Religious Brotherhoods of the cathedral of Girona represent a homogenous and unique formal group in the history of medieval silverware of our country. Provided the new data on the cross of Sant Joan, we have information allowing us to avoid differing interpretations based on conventional and functional parallelisms in relation to the other two crosses, to be sustained in the content of the documents we have just identified.

Key words

Silversmiths (Girona), crosses, Catholic Church liturgy, Catalan Gothic silverware, reliquary, Sant Joan de les Abadesses (monastery), Truecrosses.

INTRODUCCIÓ

La creu és un objecte litúrgic essencial per al culte catòlic. Des de la fundació del monestir de Sant Joan, com en qualsevol altre temple, es documenta la presència de diverses creus i d'altres objectes que són necessaris per presidir, realitzar i solemnitzar el ritu. Les creus del monestir ja s'enumeren en els primers inventaris que es conserven.

Un dels primers inventaris coneguts fins avui és el que va redactar el sacristà Bernat Castelló el 20 de març de 1217, publicat per Josep Masdeu (Masdeu (1921-1924), p. 143), al qual Eduard Junyent (Junyent (1976), p. 106-107) fa referència: quant als objectes d'orfebreria, a més de veracreus, calzes, encensers, canelobres i arquetes, s'esmenta la creu de l'altar de Sant Joan, revestida, segons concreta l'inventari, d'argent daurat i pedres precioses: «*crux Sancti Iohannis tescis argenteis cohoperta et per totum deorata et ibi in quatuor locis quosdam lapides preciosi est*». En l'inventari del 2 de gener de 1357, que, en aquest cas, es dedica exclusivament a fer la relació dels teixits del monestir, publicat també per Masdeu (Masdeu (1915-1917), p. 43), es constata de passada la presència d'una creu que, probablement, és la de Sant Joan: «*et una veste sive cooperta crucis altaris Sancti Iohannis*». De les dues creus de grans dimensions que presidien l'altar major, segons l'inventari redactat l'any 1370 pel beneficiat de Sant Antoni, la de Sant Joan ha de ser la que es denomina «*anticham deauratam*» i que aleshores ja presentava una greu alteració material, atès que en el mateix inventari consten, a part, les divuit pedres pertanyents a «*la creu de Sent Iohan*».¹

En qualsevol manifestació d'art amb un component religiós intrínsec —escultura, pintura, etc.— sempre s'ha procurat que els objectes de culte s'emmirallin en els cànons de bellesa vigents en cada moment històric, i vetllar per una alta qualitat artística, sia en els creats de nou o en els reformats. A Catalunya, l'estil gòtic protagonitza la renovació artística que es va produir a partir del final del segle XIII. El nou corrent estètic corre paral·lel a l'adaptació del missatge catequètic de l'Església. En les creus, la simbiosi entre art i missatge s'expressa de manera singular: es passa del Crist majestàtic i totpoderós de l'estil romànic al Crist sofrert, redemptor i humanitzat del gòtic (Dalmasas (2008), p. 64).

Les mutacions en els gustos i la millora de les tècniques marquen una evolució en aquests objectes, que conserven, tanmateix, la seva essència

¹ Inventari redactat per Guerau Casulà, beneficiat de Sant Antoni, la transcripció del qual va ser feta per Josep Masdeu i enviada a Josep Puig i Cadafalch. Transcripció conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Fons Josep Puig i Cadafalch) i publicada a Crispí, p. 206-207.

(una creu sempre és una creu, tant si és de factura romànica o gòtica, com si és pintada per Antoni Tàpies, per exemple). Sovint sabem de l'existència d'objectes, malgrat que no hagin arribat físicament fins als nostres dies perquè aquelles mutacions i aquelles millores van provocar la substitució o la renovació dels llocs o dels objectes de culte. Només quan perviuen expressions molt robustes de culte i devoció, els objectes superen, amb algunes dificultats, l'embat del canvi. Els canvis, en definitiva, són la prova evident de l'evolució de les mentalitats i ens dibuixen la visió que té la humanitat del seu entorn. Són, també, un reflex de les característiques d'aquesta societat, com a generadora de pautes, criteris i modes.

Parlar de creus i canvis és necessari per explicar el contracte (o l'encàrrec) per reformar la creu processional del monestir de Sant Joan, document que s'ha localitzat recentment en el fons notarial conservat a l'Arxiu del Monestir. En les línies següents ho farem.

DESCRIPCIÓ

La creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadeses mesura 140 cm d'alçada per 75 cm d'amplada. La seva estructura formal presenta, com a característica principal, un eixamplament dels extrems dels quatre braços; en els quatre campers dels braços, s'hi disposen sengles medallons circulars. Aquest tret la classifica, igual que la creu de Santa Maria de Vilabertran i la de les Confraries de la catedral de Girona, que coronava el seu altar major, com a creu triomfal de patent trapezoidal amb medallons. Aquesta fesomia, tanmateix, no és la més freqüent en l'orfebreria gòtica catalana del final del segle XIII i de tot el segle següent, sinó que ho és la que remata els braços amb una flor de lis (Dalmases (1992), p. 89). S'ha convingut considerar la forma trapezoidal dels braços com una reminiscència de les creus paleocristianes, bizantines, visigòtiques, preromàniques i romàniques. Aquesta forma és, doncs, un arcaisme artístic respecte d'allò que era més habitual cisellar en ple gòtic.² L'ànima és de

² «Es troben en el nostre país algunes creus en les quals es reconeix que l'artífex volgué agermanar la forma general arcaica amb els detalls més exquisits que podia imaginar el millor ornamentista del mil tres cents. Exemple d'això són tres creus (que un diria sortides, si no d'un mateix obrador, almenys d'una mateixa ciutat, de Girona) que avui trobem a Vilabertran, en la catedral giro-nina i en el Museu Episcopal de Vich [sic]» (Gudiol, p. 287).

fusta —d'àlber o de pollancre—,³ la qual és recoberta per làmines llises de plata daurada; una fina motllura, amb flors de lis repussades, decora el perfil de la creu. Consten, damunt les plaques i escampades per la creu, fins a disset marques trilobades del punxó dels argenters de la ciutat de Girona.

La figura exempta del Crucificat, amb la testa inclinada i corona d'espines, i nimbat amb una creu grega esmaltada damunt d'una placa, presideix l'anvers de la creu. Quatre medallons circulars se situen a mig tram dels braços, dins dels quals es disposen quatre plaques bellament esmaltades amb la representació de la Mare de Déu (a la dreta del Crist), de sant Joan Evangelista (a la seva esquerra), les escenes del pelicà alimentant les seves cries⁴ (al braç superior) i d'Adam sortint de la tomba (a l'inferior). Un filacteri amb el text «IHESUS» es disposa entre el nimbe del Crist i el medalló superior.

Al revers de la creu, s'hi distribueixen cinc medallons esmaltats: als dels quatre extrems hi ha representats els quatre evangelistes amb la seva simbologia característica, és a dir, el bou alat de Lluc, l'home alat de Mateu, el lleó alat de Marc i, finalment, l'àguila de Joan, acompanyats, tots quatre, pel respectiu filacteri amb el seu nom. A l'encreuament dels braços, això és, al centre del revers, hi ha la representació de l'Anyell de Déu, símbol de Jesús sacrificat.

Josep Gudiol i Cunill, primer conservador del Museu Episcopal de Vic, en el seu treball *Les creus d'argenteria a Catalunya* és qui primer emparenta la creu «del Museu de Vich» —és així com anomena la del monestir de Sant Joan fent cas omís de la seva procedència, imprecisió que durarà fins a dates força recents— amb les de Vilabertran i Girona abans enunciades, i en fa una sumària descripció (Gudiol, p. 287). La majoria d'historiadors que han tractat aquest objecte segueixen, a grans trets, el text del conservador, llevat de la seva datació, en què hom fa algun matís: Gudiol la situa, genèricament, al segle XIV (Gudiol, p. 301), i recentment Clara Poch, a més d'ampliar notablement la seva descripció, i en especial la dels aspectes tècnics i formals del seus esmalts, adverteix de la dificultat d'establir una cronologia precisa per a aquesta creu i hi assimila la datació suggerida per a la de Vilabertran, «si bé un xic més avançada, segurament a partir de 1320» (Poch, p. 86).

La creu va romandre al monestir de Sant Joan i va ser utilitzada en les

³ Exposició «El tresor ocult. La creu de Sant Joan de les Abadesses». Museu Episcopal de Vic. Plafó: *Estudis, anàlisis prèvies i diagnosi*.

⁴ Aquesta escena té l'origen en el fet que, antigament, es creia que aquest ocell s'obria el pit amb el bec i, amb la seva sang, alimentava les seves cries. Per aquest motiu, s'ha utilitzat tradicionalment com a al·legoria de Crist, que va donar la sang per salvar la humanitat.

celebracions litúrgiques corresponents fins al dia 7 de març de 1888, quan, per manament de Josep Morgades i Gili, bisbe de Vic, va ser traslladada a aquesta ciutat. El mes de maig següent es va portar a Barcelona perquè participés a l'Exposició Universal que durant aquell any tenia lloc a la capital catalana. Com és sabut, la creu no va ser l'únic objecte santjoaní que hi va participar (Esteve, p. 102-112). En cloure's la mostra, i fent cas omís del contingut del rebut de préstec que s'havia formalitzat, la creu i les altres peces de la parròquia de Sant Joan⁵ van quedar sota la custòdia de les institucions diocesanes i van formar part del nucli originari d'objectes del nou Museu Episcopal de Vic, inaugurat l'any 1891, on encara roman, inventariada amb el número 855.⁶

Entre els mesos d'octubre de 2017 i abril de 2018, la creu ha estat la protagonista d'una exposició temporal organitzada pel Museu Episcopal de Vic amb l'objectiu de donar a conèixer els resultats d'una intervenció de conservació i preservació duta a terme recentment. La feina ha anat a càrrec de reconeguts especialistes i ha comptat amb el concurs del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya i de la Universitat Politècnica de Catalunya. Més enllà d'oferir importats dades tècniques de la peça, l'actuació ha permès aturar algunes patologies, corregir les alteracions químiques que s'havien detectat i extreure i estudiar les relíquies que conserva la creu, que estan situades en dues cavitats practicades rere dels medallons esmaltats del seu tram vertical. En la cavitat superior, sota la representació del pelicà, hom ha localitzat uns fragments de la Vera Creu embolcallats amb un senzill teixit de color blanc, a més d'unes anotacions escrites damunt de pergamí que proporcionen la testificació del contingut —«*Hic sunt reliquie de lignum Domini*»— i de dues reparacions fetes, una l'any 1508 per l'argenter olotí Joan Torrent i l'altra l'any 1633. La cavitat inferior, sota la placa esmaltada amb l'escena d'Adam, conté un petit farcell fet amb tela de seda de colors verd, vermell i groc en què es representen aus, l'arbre de la vida i motius geomètrics, farcell que embolcalla un conjunt de relíquies.

⁵ En virtut del Concordat entre l'Estat espanyol i la Santa Seu de 1851, l'església del monestir de Sant Joan de les Abadeses va assumir les atribucions parroquials que fins aleshores tenia l'església de Sant Pol.

⁶ «Núm. 855.- Cruz patada ó sea de extremos ensanchados, de plancha dorada, con hermosos adornos repujados en el canto, y magníficos y grandes esmaltes. Estos representan los del anverso, la Virgen, San Juan, el Pelicano y Adan recibiendo como en otros la sangre redentora, siendo también de esmalte el nimbo y la inscripción INRI. Los del reverso, ostentan el Agnus Dei el del centro, y los signos de los Evangelistas los otros cuatro; los nombres de éstos están en lengua catalana. Siglo XIV.- Mide: 0,80 x 0,74.^m». *Catálogo del Museu Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*. Vic: Imprempta de Ramon Anglada, 1893, p. 156.

L'ENCÀRREC DE LA CREU DE SANT JOAN

La creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadesses, en la forma i amb la decoració que presenta avui, és obra de Pere Serra, argenter de Girona, que el 3 de març de 1388 va rebre l'encàrrec de l'abat Ramon de Valmanya i de la comunitat monàstica santjoanina de reparar la que hi havia i donar-hi l'actual fesomia. Tal com consta en la documentació d'aleshores, la denominació d'aquesta important peça de l'orfebreria catalana era, simplement, «la creu de Sant Joan». Per aquesta manera d'anomenar-la, era, per tant, la més important de totes les que hi havia a l'església monàstica. Les seves destacades dimensions donen preponderància a la funció processional respecte de les funcions de creu d'altar i de veracreu que també tenia, com la creu processional de Vilabertran (Poch, p. 81).

Els folis 12 i 13 del llibre de notes número 55 de la notaria de Sant Joan de les Abadesses, que aplega les escriptures notariales atorgades entre els anys 1388 i 1389, contenen tres assentaments referits a l'encàrrec fet a l'argenter gironí Pere Serra de reparar la creu processional del monestir. La notícia ens l'ha indicat el canalar⁷ o resum contingut en el recto del foli 164 del volum quart de canalars de l'abat Miquel Isalguer,⁸ que es va redactar l'any 1468 i resumeix les escriptures notariales registrades en els primers cinquanta-vuit volums de la notaria santjoanina, que daten des de l'any 1242 fins al 1397. L'adaptació catalana del canalar diu així:

Reparació de la creu de Sant Joan

Renovació de la creu de Sant Joan, platejada i decorada de nou. S'hi van col·locar algunes relíquies, també de la creu de Nostre Senyor Jesucrist. Fou feta la despesa per un import de 112 lliures, de les quals 60 les van aportar els hereus de Bartomeu Esclades. 3 de març de 1388, en el llibre 55e, carta 12 i següents.

El llibre de notes número 55 de la notaria de Sant Joan de les Abadesses, d'un notari per identificar, es conserva a l'Arxiu del Monestir, lamentablement en molt mal estat. La presència de nombroses taques de brutícia i d'humitat i, sobretot, la gran pèrdua del suport documental de bona part dels folis

⁷ "Canalar": acció de datar un document; l'expressió és una metàtesi de la paraula "calendar". Isalguer afegí el regist a la datació.

⁸ Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses (AMSJA). Instruments de l'arxiu. Canalars de l'abat Miquel Isalguer. Volum quart, 1468. Sig. top. C:3:0.

limiten enormement un treball mínimament consistent quant a la precisa i correcta interpretació del contingut dels tres assentaments relatius a l'encàrrec. Això no obstant, el text conservat en els folis 12 i 13 és suficient, malgrat que no sigui prou íntegre, per documentar la creu de Sant Joan. El contingut dels tres documents és el següent:

a) 1388, març, 3. Visura. Ramon de Valmanya, abat del monestir de Sant Joan de les Abadeses, i els canonges Berenguer Planes, prior, Guillem Oliba, sacrista, Arnau Masó, cambrer, Bernat Campcomú, infermer, i Ponç Calvet es reuneixen a la sagristia del monestir. Hi són presents, també, Guerau Casulà, domer de Sant Pol, com a hereu universal de Bartomeu Esclades i Pere Serra, argenter i ciutadà de Girona. Finalment, també hi són presents Pere Font, prevere i beneficiat del monestir, actuant com a fedatari en nom d'Arnau Martí, notari públic, i Arnau Martell i Bernat Torrent, preveres, que actuen de testimonis. L'abat del monestir manifesta la voluntat expressada pel difunt Bartomeu Esclades⁹ i d'altres de contribuir a la reparació de l'anomenada creu de Sant Joan. A continuació, l'argenter gironí revisa l'estat dels seus materials, això és, retira el revestiment de plata, que es pesa, i comprova l'estat de l'ànima de fusta. L'argenter declara que, estant podrida, no es pot reparar i que cal utilitzar-ne una de nova. Es deixa constància que d'una cavitat de la

⁹ Malauradament, malgrat les nostres recerques no ens ha estat possible localitzar el testament de Bartomeu Esclades entre els fons documentals de l'Arxiu del Monestir, cosa que hauria permès contextualitzar el llegat destinat a reparar la creu, que només coneixem indirectament. De moment, de Bartomeu Esclades sabem que el 14 de novembre de 1363 va començar a exercir de cellerer del monestir (Canalars 2, f. 206^v), ofici que des de mitjan segle XII s'administrava per mitjà de seglars (Junyent 1, p. 64). El 5 de juliol de 1365 va fundar un aniversari a l'església parroquial de Sant Pol, amb l'assignació anual de 100 sous (Canalars 3, f. 121^v). El 2 de maig de 1371 va comprar a Ramon [Bernat?] de Seixà la batllia del terme del castell de Llaés per un import de 60 lliures (Canalars 4, f. 147^v). També sabem que Bartomeu Esclades va actuar en la gestió d'un censal juntament amb Berenguer Collell, els dos com a almoiners i procuradors de l'Almoina de la vila de Sant Joan, el dia 28 de febrer de 1380: «... *elemosinarios ac procuratores elemosine institute ville Sancti Johannis...*» (AMSJA. Notaria. Llibre 7° de l'abat Ramon de Valmanya (1376-1381), f. 120^v. Sig. top. 1·2·4). L'any 1382, juntament amb Guillem Masó, Ramon Font i Pere Coll, Bartomeu Esclades va intervenir com a creditor en un mutu de 8 lliures fet a Berenguer Graell i a la seva esposa, Margarida (Arxiu Comarcal del Ripollès. Llibre 8° extraordinari de la notaria de Sant Joan de les Abadeses, dedicat a Guillem Masó, mercader (1373-1397), f. 43^v. Sig. top. 1438). La darrera notícia d'ell correspon a la compra del censal de 20 lliures que va adquirir de l'abat del monestir el dia 11 de maig de 1386 (Canalars 3, f. 200^v). Es desconeix l'any de la seva mort, que va escaure's, tanmateix, un 23 d'agost (Junyent (1951), p. 166).

part superior de la creu s'extreu la relíquia de la Vera Creu i d'una dels seus peus, les relíquies òssies d'uns sants.

b) [1388, març, 3].¹⁰ Promesa. L'argenter Pere Serra accepta reparar i renovar la creu de Sant Joan. Aquesta acceptació inclou el compromís de l'argenter de treballar de manera correcta, fidel i lleial, tant en el seu ofici com en l'argent i els esmalts que hi col·locarà. També promet utilitzar la quantitat necessària de plata, correctament treballada i depurada, a for de 94 sous i col·locar-hi deu plaques esmaltades, cinc a l'anvers i cinc al revers. Finalment, posa els seus béns com a garantia d'aquest acte, amb les clàusules de seguretat i de jurament que són habituals.

c) 1388, maig, 21. Definició i època. Ramon de Valmanya, abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, i els canonges Berenguer Planes, prior, Pere Torrent, Guillem Oliba, sacristà, Bernat Calvet, prepòsit de Tegurà, Arnau Masó, infermer, i Ponç Calvet, convocats i congregats, com és costum, al so de la campana, reconeixen que Guerau Casulà, prevere i domer de Sant Pol, ha pagat les 60 lliures que Bartomeu Esclades, de qui és l'hereu, va destinar a la reparació de la creu, segons la voluntat que va expressar en el seu testament. A continuació, Pere Serra, argenter de Girona, reconeix que ha rebut de l'esmentat Guerau les 60 lliures del llegat, les quals cobreixen una part del cost de la feina feta i del de la plata suplementària utilitzada. L'import total de la reparació s'estima en 112 lliures i 11 sous. Una anotació a part, en català, especifica que la plata de la creu pesa setze marcs i mig i dos argençons,¹¹ a for de 6 lliures i 10 sous.

LES FUNCIONS DE LA CREU DE SANT JOAN

Ja hem apuntat que la funció processional de la creu de Sant Joan és, per les seves dimensions, la més destacada. Era doncs, de totes les creus de

¹⁰ Tot sembla indicar que la redacció d'aquest segon assentament —la promesa de l'argenter Pere Serra de refer la creu— va tenir lloc el mateix dia de la visura. Per aquest motiu, i malgrat que no consti explícitament en el segon, considerem que la data és la mateixa en ambdós documents.

¹¹ Un marc = vuit unces; un argent o argenç = una setzena part d'una unça; una unça = 29,631 g. Equivalències informades per: TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH, Francesc. *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008, p. 79.

què disposava el monestir, la més utilitzada en les processons importants i solemnes de l'any litúrgic. Però aquesta funció, com també hem comentat, era compartida amb la funció de veracreu i de creu d'altar. Ho sabem per una consuetud conservada a l'Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadeses.¹²

L'any 1469, el canonge pitancer Atanasi Oliver¹³ redacta una de les consuetes¹⁴ del monestir per tal que s'efectuïn els oficis divins amb rigor i precisió, perquè sigui una eina d'utilitat per a l'organització litúrgica del cenobi, perquè tota la comunitat monàstica estigui assabentada dels seus deures i obligacions i, finalment, a fi que serveixi d'ensenyança als nous membres del monestir. El canonge Oliver exposa que les bases d'aquesta consuetud es troben en la majoria dels costums de Sant Ruf d'Avinyó¹⁵ –ordinacions que se seguïen des de 1114, quan la comunitat canonical fou restablerta pel comte Ramon Berenguer III, pel bisbe de Vic Ramon Gaufred i per sant Oleguer– i en les lliçons de sant Agustí i de sant Pau, tot deixant clar que ell, «el menys virtuós entre el canonges», no hi ha afegit ni eliminat res, i que s'ha limitat a copiar allò que ha consultat en llibres i breviaris moderns.

L'abast dels aspectes de què tracta aquesta consuetud és amplíssim: oracions, vestuari, cants, tocs de campanes, il·luminació, alimentació,

¹² Aquest manuscrit va ser conservat a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic des del principi del segle XX fins al 7 de maig de 2003, quan va ser retornat a l'arxiu monàstic santjoaní. Per aquest motiu, consta amb el número 212 de l'inventari de manuscrits que va publicar Josep Gudiol i Cunill (GUDIOL I CUNILL, Josep. «Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya. Volum vuitè. 1928-1932*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1934).

¹³ Atanasi Oliver entra de canonge al monestir de Sant Joan de les Abadeses el dia 25 de maig de 1466 (Canalars 2, f. 233^v). L'any 1468 regenta l'ofici de la «piateria» o pitanceria i consta com a testimoni, juntament amb el canonge precentor Joan de Gallinars, quan el 28 d'agost l'abat Miquel Isalguer fa l'inventari dels documents del seu ofici canonical (Canalars 3, f. 20^v-21^v). El dia 22 d'abril de 1470, el canonge Oliver destina les 9 lliures i els 13 sous que hauria d'haver pagat al monestir en concepte d'entrada quan va ser rebut de canonge a adquirir dues petites dalmàtiques per als acòlits, una de blanca i l'altra vermella (Canalars 2, f. 233^v). En el tombant del segle següent, regenta l'ofici de l'almoïneria i és durant el seu govern, l'any 1505, que promou la construcció de l'altar de Santa Lúcia (Junyent (1976), p. 63 i Junyent (1951), p. 49).

¹⁴ Una aproximació al grup de consuetes conservades del monestir de Sant Joan de les Abadeses es troba a l'apartat introductor de FERRER I GODOY, Joan. «Una nova consuetud del monestir de Sant Joan de les Abadeses». *Annals 2001-2002 del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*. Ripoll: CECR, 2003, p. 29-40.

¹⁵ «*Et imo discrepamus ab illis Sancti Rufi quare nos cantamus ymnos ad omnes horas · et ipsi non cantant nisi ad completorium · et in multis aliis secundum vicinarum diocesum consuetudines legimus et cantamus · non tamen contra · observanciam regularem vel bonos mores discrepamus ab ipsis.*» AMSJA. Manuscrits. Consuetud del monestir de Sant Joan de les Abadeses, Atanasi Oliver. Introducció, f. 1^v.

LA CREU PROCESSIONAL DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

JOAN FERRER I GODOY

ARXIU DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

A Josep Esteve (1929-2008)

Resum

La localització de l'encàrrec fet l'any 1388 per l'abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, Ramon de Valmanya, a Pere Serra, argenter de la ciutat de Girona, per reparar i refer de nou la creu de Sant Joan proporciona un destacat referent per a la historiografia de l'orfebreria gòtica catalana. Les creus de Sant Joan, de Vilabertran i de les Confraries de la catedral de Girona constitueixen un grup formal homogeni i específic en la història de l'argenteria medieval del nostre país. Amb les noves dades sobre la creu de Sant Joan, es disposa d'una informació que permet sostreure's d'interpretacions basades en paral·lelismes formals i funcionals respecte de les altres dues, per fonamentar-les en el contingut dels documents que hem identificat.

Paraules clau

Argenters (Girona), creus, litúrgia catòlica, orfebreria gòtica catalana, reliquiari, Sant Joan de les Abadesses (monestir), veracreus.

Abstract

The location of the order set up in 1388 at the request of Ramon de Valmanya, the abbot of the monastery of Sant Joan de les Abadesses (Catalonia), to Pere Serra, silversmith of the city of Girona, to repair and rebuild again the cross of Sant Joan, provides an outstanding landmark for the historiography of the Catalan Gothic silverware. The crosses of Sant Joan, Vilabertran and the Religious Brotherhoods of the cathedral of Girona represent a homogenous and unique formal group in the history of medieval silverware of our country. Provided the new data on the cross of Sant Joan, we have information allowing us to avoid differing interpretations based on conventional and functional parallelisms in relation to the other two crosses, to be sustained in the content of the documents we have just identified.

Key words

Silversmiths (Girona), crosses, Catholic Church liturgy, Catalan Gothic silverware, reliquary, Sant Joan de les Abadesses (monastery), Truecrosses.

LA CREU PROCESSIONAL DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

JOAN FERRER I GODOY

ARXIU DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

A Josep Esteve (1929-2008)

Resum

La localització de l'encàrrec fet l'any 1388 per l'abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, Ramon de Valmanya, a Pere Serra, argenter de la ciutat de Girona, per reparar i refer de nou la creu de Sant Joan proporciona un destacat referent per a la historiografia de l'orfebreria gòtica catalana. Les creus de Sant Joan, de Vilabertran i de les Confraries de la catedral de Girona constitueixen un grup formal homogeni i específic en la història de l'argenteria medieval del nostre país. Amb les noves dades sobre la creu de Sant Joan, es disposa d'una informació que permet sostreure's d'interpretacions basades en paral·lelismes formals i funcionals respecte de les altres dues, per fonamentar-les en el contingut dels documents que hem identificat.

Paraules clau

Argenters (Girona), creus, litúrgia catòlica, orfebreria gòtica catalana, reliquiari, Sant Joan de les Abadesses (monestir), veracreus.

Abstract

The location of the order set up in 1388 at the request of Ramon de Valmanya, the abbot of the monastery of Sant Joan de les Abadesses (Catalonia), to Pere Serra, silversmith of the city of Girona, to repair and rebuild again the cross of Sant Joan, provides an outstanding landmark for the historiography of the Catalan Gothic silverware. The crosses of Sant Joan, Vilabertran and the Religious Brotherhoods of the cathedral of Girona represent a homogenous and unique formal group in the history of medieval silverware of our country. Provided the new data on the cross of Sant Joan, we have information allowing us to avoid differing interpretations based on conventional and functional parallelisms in relation to the other two crosses, to be sustained in the content of the documents we have just identified.

Key words

Silversmiths (Girona), crosses, Catholic Church liturgy, Catalan Gothic silverware, reliquary, Sant Joan de les Abadesses (monastery), Truecrosses.

INTRODUCCIÓ

La creu és un objecte litúrgic essencial per al culte catòlic. Des de la fundació del monestir de Sant Joan, com en qualsevol altre temple, es documenta la presència de diverses creus i d'altres objectes que són necessaris per presidir, realitzar i solemnitzar el ritu. Les creus del monestir ja s'enumeren en els primers inventaris que es conserven.

Un dels primers inventaris coneguts fins avui és el que va redactar el sacristà Bernat Castelló el 20 de març de 1217, publicat per Josep Masdeu (Masdeu (1921-1924), p. 143), al qual Eduard Junyent (Junyent (1976), p. 106-107) fa referència: quant als objectes d'orfebreria, a més de veracreus, calzes, encensers, canelobres i arquetes, s'esmenta la creu de l'altar de Sant Joan, revestida, segons concreta l'inventari, d'argent daurat i pedres precioses: «*crux Sancti Iohannis tescis argenteis cohoperta et per totum deorata et ibi in quatuor locis quosdam lapides preciosi est*». En l'inventari del 2 de gener de 1357, que, en aquest cas, es dedica exclusivament a fer la relació dels teixits del monestir, publicat també per Masdeu (Masdeu (1915-1917), p. 43), es constata de passada la presència d'una creu que, probablement, és la de Sant Joan: «*et una veste sive cooperta crucis altaris Sancti Iohannis*». De les dues creus de grans dimensions que presidien l'altar major, segons l'inventari redactat l'any 1370 pel beneficiat de Sant Antoni, la de Sant Joan ha de ser la que es denomina «*anticham deauratam*» i que aleshores ja presentava una greu alteració material, atès que en el mateix inventari consten, a part, les divuit pedres pertanyents a «*la creu de Sent Iohan*».¹

En qualsevol manifestació d'art amb un component religiós intrínsec —escultura, pintura, etc.— sempre s'ha procurat que els objectes de culte s'emmirallin en els cànons de bellesa vigents en cada moment històric, i vetllar per una alta qualitat artística, sia en els creats de nou o en els reformats. A Catalunya, l'estil gòtic protagonitza la renovació artística que es va produir a partir del final del segle XIII. El nou corrent estètic corre paral·lel a l'adaptació del missatge catequètic de l'Església. En les creus, la simbiosi entre art i missatge s'expressa de manera singular: es passa del Crist majestàtic i totpoderós de l'estil romànic al Crist sofrert, redemptor i humanitzat del gòtic (Dalmasas (2008), p. 64).

Les mutacions en els gustos i la millora de les tècniques marquen una evolució en aquests objectes, que conserven, tanmateix, la seva essència

¹ Inventari redactat per Guerau Casulà, beneficiat de Sant Antoni, la transcripció del qual va ser feta per Josep Masdeu i enviada a Josep Puig i Cadafalch. Transcripció conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Fons Josep Puig i Cadafalch) i publicada a Crispí, p. 206-207.

(una creu sempre és una creu, tant si és de factura romànica o gòtica, com si és pintada per Antoni Tàpies, per exemple). Sovint sabem de l'existència d'objectes, malgrat que no hagin arribat físicament fins als nostres dies perquè aquelles mutacions i aquelles millores van provocar la substitució o la renovació dels llocs o dels objectes de culte. Només quan perviuen expressions molt robustes de culte i devoció, els objectes superen, amb algunes dificultats, l'embat del canvi. Els canvis, en definitiva, són la prova evident de l'evolució de les mentalitats i ens dibuixen la visió que té la humanitat del seu entorn. Són, també, un reflex de les característiques d'aquesta societat, com a generadora de pautes, criteris i modes.

Parlar de creus i canvis és necessari per explicar el contracte (o l'encàrrec) per reformar la creu processional del monestir de Sant Joan, document que s'ha localitzat recentment en el fons notarial conservat a l'Arxiu del Monestir. En les línies següents ho farem.

DESCRIPCIÓ

La creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadeses mesura 140 cm d'alçada per 75 cm d'amplada. La seva estructura formal presenta, com a característica principal, un eixamplament dels extrems dels quatre braços; en els quatre campers dels braços, s'hi disposen sengles medallons circulars. Aquest tret la classifica, igual que la creu de Santa Maria de Vilabertran i la de les Confraries de la catedral de Girona, que coronava el seu altar major, com a creu triomfal de patent trapezoidal amb medallons. Aquesta fesomia, tanmateix, no és la més freqüent en l'orfebreria gòtica catalana del final del segle XIII i de tot el segle següent, sinó que ho és la que remata els braços amb una flor de lis (Dalmases (1992), p. 89). S'ha convingut considerar la forma trapezoidal dels braços com una reminiscència de les creus paleocristianes, bizantines, visigòtiques, preromàniques i romàniques. Aquesta forma és, doncs, un arcaisme artístic respecte d'allò que era més habitual cisellar en ple gòtic.² L'ànima és de

² «Es troben en el nostre país algunes creus en les quals es reconeix que l'artífex volgué agermanar la forma general arcaica amb els detalls més exquisits que podia imaginar el millor ornamentista del mil tres cents. Exemple d'això són tres creus (que un diria sortides, si no d'un mateix obrador, almenys d'una mateixa ciutat, de Girona) que avui trobem a Vilabertran, en la catedral giro-nina i en el Museu Episcopal de Vich [sic]» (Gudiol, p. 287).

fusta —d'àlber o de pollancre—,³ la qual és recoberta per làmines llises de plata daurada; una fina motllura, amb flors de lis repussades, decora el perfil de la creu. Consten, damunt les plaques i escampades per la creu, fins a disset marques trilobades del punxó dels argenters de la ciutat de Girona.

La figura exempta del Crucificat, amb la testa inclinada i corona d'espines, i nimbat amb una creu grega esmaltada damunt d'una placa, presideix l'anvers de la creu. Quatre medallons circulars se situen a mig tram dels braços, dins dels quals es disposen quatre plaques bellament esmaltades amb la representació de la Mare de Déu (a la dreta del Crist), de sant Joan Evangelista (a la seva esquerra), les escenes del pelicà alimentant les seves cries⁴ (al braç superior) i d'Adam sortint de la tomba (a l'inferior). Un filacteri amb el text «IHESUS» es disposa entre el nimbe del Crist i el medalló superior.

Al revers de la creu, s'hi distribueixen cinc medallons esmaltats: als dels quatre extrems hi ha representats els quatre evangelistes amb la seva simbologia característica, és a dir, el bou alat de Lluc, l'home alat de Mateu, el lleó alat de Marc i, finalment, l'àguila de Joan, acompanyats, tots quatre, pel respectiu filacteri amb el seu nom. A l'encreuament dels braços, això és, al centre del revers, hi ha la representació de l'Anyell de Déu, símbol de Jesús sacrificat.

Josep Gudiol i Cunill, primer conservador del Museu Episcopal de Vic, en el seu treball *Les creus d'argenteria a Catalunya* és qui primer emparenta la creu «del Museu de Vich» —és així com anomena la del monestir de Sant Joan fent cas omís de la seva procedència, imprecisió que durarà fins a dates força recents— amb les de Vilabertran i Girona abans enunciades, i en fa una sumària descripció (Gudiol, p. 287). La majoria d'historiadors que han tractat aquest objecte segueixen, a grans trets, el text del conservador, llevat de la seva datació, en què hom fa algun matís: Gudiol la situa, genèricament, al segle XIV (Gudiol, p. 301), i recentment Clara Poch, a més d'ampliar notablement la seva descripció, i en especial la dels aspectes tècnics i formals del seus esmalts, adverteix de la dificultat d'establir una cronologia precisa per a aquesta creu i hi assimila la datació suggerida per a la de Vilabertran, «si bé un xic més avançada, segurament a partir de 1320» (Poch, p. 86).

La creu va romandre al monestir de Sant Joan i va ser utilitzada en les

³ Exposició «El tresor ocult. La creu de Sant Joan de les Abadesses». Museu Episcopal de Vic. Plafó: *Estudis, anàlisis prèvies i diagnosi*.

⁴ Aquesta escena té l'origen en el fet que, antigament, es creia que aquest ocell s'obria el pit amb el bec i, amb la seva sang, alimentava les seves cries. Per aquest motiu, s'ha utilitzat tradicionalment com a al·legoria de Crist, que va donar la sang per salvar la humanitat.

celebracions litúrgiques corresponents fins al dia 7 de març de 1888, quan, per manament de Josep Morgades i Gili, bisbe de Vic, va ser traslladada a aquesta ciutat. El mes de maig següent es va portar a Barcelona perquè participés a l'Exposició Universal que durant aquell any tenia lloc a la capital catalana. Com és sabut, la creu no va ser l'únic objecte santjoaní que hi va participar (Esteve, p. 102-112). En cloure's la mostra, i fent cas omís del contingut del rebut de préstec que s'havia formalitzat, la creu i les altres peces de la parròquia de Sant Joan⁵ van quedar sota la custòdia de les institucions diocesanes i van formar part del nucli originari d'objectes del nou Museu Episcopal de Vic, inaugurat l'any 1891, on encara roman, inventariada amb el número 855.⁶

Entre els mesos d'octubre de 2017 i abril de 2018, la creu ha estat la protagonista d'una exposició temporal organitzada pel Museu Episcopal de Vic amb l'objectiu de donar a conèixer els resultats d'una intervenció de conservació i preservació duta a terme recentment. La feina ha anat a càrrec de reconeguts especialistes i ha comptat amb el concurs del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya i de la Universitat Politècnica de Catalunya. Més enllà d'oferir importats dades tècniques de la peça, l'actuació ha permès aturar algunes patologies, corregir les alteracions químiques que s'havien detectat i extreure i estudiar les relíquies que conserva la creu, que estan situades en dues cavitats practicades rere dels medallons esmaltats del seu tram vertical. En la cavitat superior, sota la representació del pelicà, hom ha localitzat uns fragments de la Vera Creu embolcallats amb un senzill teixit de color blanc, a més d'unes anotacions escrites damunt de pergamí que proporcionen la testificació del contingut —«*Hic sunt reliquie de lignum Domini*»— i de dues reparacions fetes, una l'any 1508 per l'argenter olotí Joan Torrent i l'altra l'any 1633. La cavitat inferior, sota la placa esmaltada amb l'escena d'Adam, conté un petit farcell fet amb tela de seda de colors verd, vermell i groc en què es representen aus, l'arbre de la vida i motius geomètrics, farcell que embolcalla un conjunt de relíquies.

⁵ En virtut del Concordat entre l'Estat espanyol i la Santa Seu de 1851, l'església del monestir de Sant Joan de les Abadeses va assumir les atribucions parroquials que fins aleshores tenia l'església de Sant Pol.

⁶ «Núm. 855.- Cruz patada ó sea de extremos ensanchados, de plancha dorada, con hermosos adornos repujados en el canto, y magníficos y grandes esmaltes. Estos representan los del anverso, la Virgen, San Juan, el Pelicano y Adan recibiendo como en otros la sangre redentora, siendo también de esmalte el nimbo y la inscripción INRI. Los del reverso, ostentan el Agnus Dei el del centro, y los signos de los Evangelistas los otros cuatro; los nombres de éstos están en lengua catalana. Siglo XIV.- Mide: 0,80 x 0,74.^m». *Catálogo del Museu Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*. Vic: Imprempta de Ramon Anglada, 1893, p. 156.

L'ENCÀRREC DE LA CREU DE SANT JOAN

La creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadesses, en la forma i amb la decoració que presenta avui, és obra de Pere Serra, argenter de Girona, que el 3 de març de 1388 va rebre l'encàrrec de l'abat Ramon de Valmanya i de la comunitat monàstica santjoanina de reparar la que hi havia i donar-hi l'actual fesomia. Tal com consta en la documentació d'aleshores, la denominació d'aquesta important peça de l'orfebreria catalana era, simplement, «la creu de Sant Joan». Per aquesta manera d'anomenar-la, era, per tant, la més important de totes les que hi havia a l'església monàstica. Les seves destacades dimensions donen preponderància a la funció processional respecte de les funcions de creu d'altar i de veracreu que també tenia, com la creu processional de Vilabertran (Poch, p. 81).

Els folis 12 i 13 del llibre de notes número 55 de la notaria de Sant Joan de les Abadesses, que aplega les escriptures notariales atorgades entre els anys 1388 i 1389, contenen tres assentaments referits a l'encàrrec fet a l'argenter gironí Pere Serra de reparar la creu processional del monestir. La notícia ens l'ha indicat el canalar⁷ o resum contingut en el recto del foli 164 del volum quart de canalars de l'abat Miquel Isalguer,⁸ que es va redactar l'any 1468 i resumeix les escriptures notariales registrades en els primers cinquanta-vuit volums de la notaria santjoanina, que daten des de l'any 1242 fins al 1397. L'adaptació catalana del canalar diu així:

Reparació de la creu de Sant Joan

Renovació de la creu de Sant Joan, platejada i decorada de nou. S'hi van col·locar algunes relíquies, també de la creu de Nostre Senyor Jesucrist. Fou feta la despesa per un import de 112 lliures, de les quals 60 les van aportar els hereus de Bartomeu Esclades. 3 de març de 1388, en el llibre 55e, carta 12 i següents.

El llibre de notes número 55 de la notaria de Sant Joan de les Abadesses, d'un notari per identificar, es conserva a l'Arxiu del Monestir, lamentablement en molt mal estat. La presència de nombroses taques de brutícia i d'humitat i, sobretot, la gran pèrdua del suport documental de bona part dels folis

⁷ "Canalar": acció de datar un document; l'expressió és una metàtesi de la paraula "calendar". Isalguer afegí el regist a la datació.

⁸ Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses (AMSJA). Instruments de l'arxiu. Canalars de l'abat Miquel Isalguer. Volum quart, 1468. Sig. top. C:3-0.

limiten enormement un treball mínimament consistent quant a la precisa i correcta interpretació del contingut dels tres assentaments relatius a l'encàrrec. Això no obstant, el text conservat en els folis 12 i 13 és suficient, malgrat que no sigui prou íntegre, per documentar la creu de Sant Joan. El contingut dels tres documents és el següent:

a) 1388, març, 3. Visura. Ramon de Valmanya, abat del monestir de Sant Joan de les Abadeses, i els canonges Berenguer Planes, prior, Guillem Oliba, sacrista, Arnau Masó, cambrer, Bernat Campcomú, infermer, i Ponç Calvet es reuneixen a la sagristia del monestir. Hi són presents, també, Guerau Casulà, domer de Sant Pol, com a hereu universal de Bartomeu Esclades i Pere Serra, argenter i ciutadà de Girona. Finalment, també hi són presents Pere Font, prevere i beneficiat del monestir, actuant com a fedatari en nom d'Arnau Martí, notari públic, i Arnau Martell i Bernat Torrent, preveres, que actuen de testimonis. L'abat del monestir manifesta la voluntat expressada pel difunt Bartomeu Esclades⁹ i d'altres de contribuir a la reparació de l'anomenada creu de Sant Joan. A continuació, l'argenter gironí revisa l'estat dels seus materials, això és, retira el revestiment de plata, que es pesa, i comprova l'estat de l'ànima de fusta. L'argenter declara que, estant podrida, no es pot reparar i que cal utilitzar-ne una de nova. Es deixa constància que d'una cavitat de la

⁹ Malauradament, malgrat les nostres recerques no ens ha estat possible localitzar el testament de Bartomeu Esclades entre els fons documentals de l'Arxiu del Monestir, cosa que hauria permès contextualitzar el llegat destinat a reparar la creu, que només coneixem indirectament. De moment, de Bartomeu Esclades sabem que el 14 de novembre de 1363 va començar a exercir de cellerer del monestir (Canalars 2, f. 206^v), ofici que des de mitjan segle XII s'administrava per mitjà de seglars (Junyent 1, p. 64). El 5 de juliol de 1365 va fundar un aniversari a l'església parroquial de Sant Pol, amb l'assignació anual de 100 sous (Canalars 3, f. 121^v). El 2 de maig de 1371 va comprar a Ramon [Bernat?] de Seixà la batllia del terme del castell de Llaés per un import de 60 lliures (Canalars 4, f. 147^v). També sabem que Bartomeu Esclades va actuar en la gestió d'un censal juntament amb Berenguer Collell, els dos com a almoiners i procuradors de l'Almoina de la vila de Sant Joan, el dia 28 de febrer de 1380: «... *elemosinarios ac procuratores elemosine institute ville Sancti Johannis...*» (AMSJA. Notaria. Llibre 7° de l'abat Ramon de Valmanya (1376-1381), f. 120^v. Sig. top. 1·2·4). L'any 1382, juntament amb Guillem Masó, Ramon Font i Pere Coll, Bartomeu Esclades va intervenir com a creditor en un mutu de 8 lliures fet a Berenguer Graell i a la seva esposa, Margarida (Arxiu Comarcal del Ripollès. Llibre 8° extraordinari de la notaria de Sant Joan de les Abadeses, dedicat a Guillem Masó, mercader (1373-1397), f. 43^v. Sig. top. 1438). La darrera notícia d'ell correspon a la compra del censal de 20 lliures que va adquirir de l'abat del monestir el dia 11 de maig de 1386 (Canalars 3, f. 200^v). Es desconeix l'any de la seva mort, que va escaure's, tanmateix, un 23 d'agost (Junyent (1951), p. 166).

part superior de la creu s'extreu la relíquia de la Vera Creu i d'una dels seus peus, les relíquies òssies d'uns sants.

b) [1388, març, 3].¹⁰ Promesa. L'argenter Pere Serra accepta reparar i renovar la creu de Sant Joan. Aquesta acceptació inclou el compromís de l'argenter de treballar de manera correcta, fidel i lleial, tant en el seu ofici com en l'argent i els esmalts que hi col·locarà. També promet utilitzar la quantitat necessària de plata, correctament treballada i depurada, a for de 94 sous i col·locar-hi deu plaques esmaltades, cinc a l'anvers i cinc al revers. Finalment, posa els seus béns com a garantia d'aquest acte, amb les clàusules de seguretat i de jurament que són habituals.

c) 1388, maig, 21. Definició i època. Ramon de Valmanya, abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, i els canonges Berenguer Planes, prior, Pere Torrent, Guillem Oliba, sacristà, Bernat Calvet, prepòsit de Tegurà, Arnau Masó, infermer, i Ponç Calvet, convocats i congregats, com és costum, al so de la campana, reconeixen que Guerau Casulà, prevere i domer de Sant Pol, ha pagat les 60 lliures que Bartomeu Esclades, de qui és l'hereu, va destinar a la reparació de la creu, segons la voluntat que va expressar en el seu testament. A continuació, Pere Serra, argenter de Girona, reconeix que ha rebut de l'esmentat Guerau les 60 lliures del llegat, les quals cobreixen una part del cost de la feina feta i del de la plata suplementària utilitzada. L'import total de la reparació s'estima en 112 lliures i 11 sous. Una anotació a part, en català, especifica que la plata de la creu pesa setze marcs i mig i dos argenços,¹¹ a for de 6 lliures i 10 sous.

LES FUNCIONS DE LA CREU DE SANT JOAN

Ja hem apuntat que la funció processional de la creu de Sant Joan és, per les seves dimensions, la més destacada. Era doncs, de totes les creus de

¹⁰ Tot sembla indicar que la redacció d'aquest segon assentament —la promesa de l'argenter Pere Serra de refer la creu— va tenir lloc el mateix dia de la visura. Per aquest motiu, i malgrat que no consti explícitament en el segon, considerem que la data és la mateixa en ambdós documents.

¹¹ Un marc = vuit unces; un argent o argenç = una setzena part d'una unça; una unça = 29,631 g. Equivalències informades per: TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH, Francesc. *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008, p. 79.

què disposava el monestir, la més utilitzada en les processons importants i solemnes de l'any litúrgic. Però aquesta funció, com també hem comentat, era compartida amb la funció de veracreu i de creu d'altar. Ho sabem per una consuetud conservada a l'Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadeses.¹²

L'any 1469, el canonge pitancer Atanasi Oliver¹³ redacta una de les consuetes¹⁴ del monestir per tal que s'efectuïn els oficis divins amb rigor i precisió, perquè sigui una eina d'utilitat per a l'organització litúrgica del cenobi, perquè tota la comunitat monàstica estigui assabentada dels seus deures i obligacions i, finalment, a fi que serveixi d'ensenyança als nous membres del monestir. El canonge Oliver exposa que les bases d'aquesta consuetud es troben en la majoria dels costums de Sant Ruf d'Avinyó¹⁵ –ordinacions que se seguïen des de 1114, quan la comunitat canonical fou restablerta pel comte Ramon Berenguer III, pel bisbe de Vic Ramon Gaufred i per sant Oleguer– i en les lliçons de sant Agustí i de sant Pau, tot deixant clar que ell, «el menys virtuós entre el canonges», no hi ha afegit ni eliminat res, i que s'ha limitat a copiar allò que ha consultat en llibres i breviaris moderns.

L'abast dels aspectes de què tracta aquesta consuetud és amplíssim: oracions, vestuari, cants, tocs de campanes, il·luminació, alimentació,

¹² Aquest manuscrit va ser conservat a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic des del principi del segle XX fins al 7 de maig de 2003, quan va ser retornat a l'arxiu monàstic santjoaní. Per aquest motiu, consta amb el número 212 de l'inventari de manuscrits que va publicar Josep Gudiol i Cunill (GUDIOL I CUNILL, Josep. «Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya. Volum vuitè. 1928-1932*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1934).

¹³ Atanasi Oliver entra de canonge al monestir de Sant Joan de les Abadeses el dia 25 de maig de 1466 (Canalars 2, f. 233^v). L'any 1468 regenta l'ofici de la «piateria» o pitanceria i consta com a testimoni, juntament amb el canonge precentor Joan de Gallinars, quan el 28 d'agost l'abat Miquel Isalguer fa l'inventari dels documents del seu ofici canonical (Canalars 3, f. 20^v-21^r). El dia 22 d'abril de 1470, el canonge Oliver destina les 9 lliures i els 13 sous que hauria d'haver pagat al monestir en concepte d'entrada quan va ser rebut de canonge a adquirir dues petites dalmàtiques per als acòlits, una de blanca i l'altra vermella (Canalars 2, f. 233^v). En el tombant del segle següent, regenta l'ofici de l'almoïneria i és durant el seu govern, l'any 1505, que promou la construcció de l'altar de Santa Lúcia (Junyent (1976), p. 63 i Junyent (1951), p. 49).

¹⁴ Una aproximació al grup de consuetes conservades del monestir de Sant Joan de les Abadeses es troba a l'apartat introductor de FERRER I GODOY, Joan. «Una nova consuetud del monestir de Sant Joan de les Abadeses». *Annals 2001-2002 del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*. Ripoll: CECR, 2003, p. 29-40.

¹⁵ «*Et imo discrepamus ab illis Sancti Rufi quare nos cantamus ymnos ad omnes horas · et ipsi non cantant nisi ad completorium · et in multis aliis secundum vicinarum diocesum consuetudines legimus et cantamus · non tamen contra · observanciam regularem vel bonos mores discrepamus ab ipsis.*» AMSJA. Manuscrits. Consuetud del monestir de Sant Joan de les Abadeses, Atanasi Oliver. Introducció, f. 1^r.

LA CREU PROCESSIONAL DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

JOAN FERRER I GODOY

ARXIU DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

A Josep Esteve (1929-2008)

Resum

La localització de l'encàrrec fet l'any 1388 per l'abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, Ramon de Valmanya, a Pere Serra, argenter de la ciutat de Girona, per reparar i refer de nou la creu de Sant Joan proporciona un destacat referent per a la historiografia de l'orfebreria gòtica catalana. Les creus de Sant Joan, de Vilabertran i de les Confraries de la catedral de Girona constitueixen un grup formal homogeni i específic en la història de l'argenteria medieval del nostre país. Amb les noves dades sobre la creu de Sant Joan, es disposa d'una informació que permet sostreure's d'interpretacions basades en paral·lelismes formals i funcionals respecte de les altres dues, per fonamentar-les en el contingut dels documents que hem identificat.

Paraules clau

Argenters (Girona), creus, litúrgia catòlica, orfebreria gòtica catalana, reliquiari, Sant Joan de les Abadesses (monestir), veracreus.

Abstract

The location of the order set up in 1388 at the request of Ramon de Valmanya, the abbot of the monastery of Sant Joan de les Abadesses (Catalonia), to Pere Serra, silversmith of the city of Girona, to repair and rebuild again the cross of Sant Joan, provides an outstanding landmark for the historiography of the Catalan Gothic silverware. The crosses of Sant Joan, Vilabertran and the Religious Brotherhoods of the cathedral of Girona represent a homogenous and unique formal group in the history of medieval silverware of our country. Provided the new data on the cross of Sant Joan, we have information allowing us to avoid differing interpretations based on conventional and functional parallelisms in relation to the other two crosses, to be sustained in the content of the documents we have just identified.

Key words

Silversmiths (Girona), crosses, Catholic Church liturgy, Catalan Gothic silverware, reliquary, Sant Joan de les Abadesses (monastery), Truecrosses.

INTRODUCCIÓ

La creu és un objecte litúrgic essencial per al culte catòlic. Des de la fundació del monestir de Sant Joan, com en qualsevol altre temple, es documenta la presència de diverses creus i d'altres objectes que són necessaris per presidir, realitzar i solemnitzar el ritu. Les creus del monestir ja s'enumeren en els primers inventaris que es conserven.

Un dels primers inventaris coneguts fins avui és el que va redactar el sacristà Bernat Castelló el 20 de març de 1217, publicat per Josep Masdeu (Masdeu (1921-1924), p. 143), al qual Eduard Junyent (Junyent (1976), p. 106-107) fa referència: quant als objectes d'orfebreria, a més de veracreus, calzes, encensers, canelobres i arquetes, s'esmenta la creu de l'altar de Sant Joan, revestida, segons concreta l'inventari, d'argent daurat i pedres precioses: «*crux Sancti Iohannis tescis argenteis cohoperta et per totum deorata et ibi in quatuor locis quosdam lapides preciosi est*». En l'inventari del 2 de gener de 1357, que, en aquest cas, es dedica exclusivament a fer la relació dels teixits del monestir, publicat també per Masdeu (Masdeu (1915-1917), p. 43), es constata de passada la presència d'una creu que, probablement, és la de Sant Joan: «*et una veste sive cooperta crucis altaris Sancti Iohannis*». De les dues creus de grans dimensions que presidien l'altar major, segons l'inventari redactat l'any 1370 pel beneficiat de Sant Antoni, la de Sant Joan ha de ser la que es denomina «*anticham deauratam*» i que aleshores ja presentava una greu alteració material, atès que en el mateix inventari consten, a part, les divuit pedres pertanyents a «*la creu de Sent Iohan*».¹

En qualsevol manifestació d'art amb un component religiós intrínsec —escultura, pintura, etc.— sempre s'ha procurat que els objectes de culte s'emmirallin en els cànons de bellesa vigents en cada moment històric, i vetllar per una alta qualitat artística, sia en els creats de nou o en els reformats. A Catalunya, l'estil gòtic protagonitza la renovació artística que es va produir a partir del final del segle XIII. El nou corrent estètic corre paral·lel a l'adaptació del missatge catequètic de l'Església. En les creus, la simbiosi entre art i missatge s'expressa de manera singular: es passa del Crist majestàtic i totpoderós de l'estil romànic al Crist sofrert, redemptor i humanitzat del gòtic (Dalmasas (2008), p. 64).

Les mutacions en els gustos i la millora de les tècniques marquen una evolució en aquests objectes, que conserven, tanmateix, la seva essència

¹ Inventari redactat per Guerau Casulà, beneficiat de Sant Antoni, la transcripció del qual va ser feta per Josep Masdeu i enviada a Josep Puig i Cadafalch. Transcripció conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Fons Josep Puig i Cadafalch) i publicada a Crispí, p. 206-207.

INTRODUCCIÓ

La creu és un objecte litúrgic essencial per al culte catòlic. Des de la fundació del monestir de Sant Joan, com en qualsevol altre temple, es documenta la presència de diverses creus i d'altres objectes que són necessaris per presidir, realitzar i solemnitzar el ritu. Les creus del monestir ja s'enumeren en els primers inventaris que es conserven.

Un dels primers inventaris coneguts fins avui és el que va redactar el sacristà Bernat Castelló el 20 de març de 1217, publicat per Josep Masdeu (Masdeu (1921-1924), p. 143), al qual Eduard Junyent (Junyent (1976), p. 106-107) fa referència: quant als objectes d'orfebreria, a més de veracreus, calzes, encensers, canelobres i arquetes, s'esmenta la creu de l'altar de Sant Joan, revestida, segons concreta l'inventari, d'argent daurat i pedres precioses: «*crux Sancti Iohannis tescis argenteis cohoperta et per totum deorata et ibi in quatuor locis quosdam lapides preciosi est*». En l'inventari del 2 de gener de 1357, que, en aquest cas, es dedica exclusivament a fer la relació dels teixits del monestir, publicat també per Masdeu (Masdeu (1915-1917), p. 43), es constata de passada la presència d'una creu que, probablement, és la de Sant Joan: «*et una veste sive cooperta crucis altaris Sancti Iohannis*». De les dues creus de grans dimensions que presidien l'altar major, segons l'inventari redactat l'any 1370 pel beneficiat de Sant Antoni, la de Sant Joan ha de ser la que es denomina «*anticham deauratam*» i que aleshores ja presentava una greu alteració material, atès que en el mateix inventari consten, a part, les divuit pedres pertanyents a «*la creu de Sent Iohan*».¹

En qualsevol manifestació d'art amb un component religiós intrínsec —escultura, pintura, etc.— sempre s'ha procurat que els objectes de culte s'emmirallin en els cànons de bellesa vigents en cada moment històric, i vetllar per una alta qualitat artística, sia en els creats de nou o en els reformats. A Catalunya, l'estil gòtic protagonitza la renovació artística que es va produir a partir del final del segle XIII. El nou corrent estètic corre paral·lel a l'adaptació del missatge catequètic de l'Església. En les creus, la simbiosi entre art i missatge s'expressa de manera singular: es passa del Crist majestàtic i totpoderós de l'estil romànic al Crist sofrert, redemptor i humanitzat del gòtic (Dalmasas (2008), p. 64).

Les mutacions en els gustos i la millora de les tècniques marquen una evolució en aquests objectes, que conserven, tanmateix, la seva essència

¹ Inventari redactat per Guerau Casulà, beneficiat de Sant Antoni, la transcripció del qual va ser feta per Josep Masdeu i enviada a Josep Puig i Cadafalch. Transcripció conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Fons Josep Puig i Cadafalch) i publicada a Crispí, p. 206-207.

responsabilitats dels oficiants —prelats, sacerdots, canonges, diaques, sotsdiaques, acòlits, candelers— i dels beneficiats, etc. I, per al nostre interès, aquesta consuetud també enumera els elements i els objectes litúrgics que s'utilitzen en les cerimònies, d'entre els quals destaquen, per la seva freqüència, les creus, els pal·lis o frontals d'altar, els bordons, els encensers, les arquetes i els llibres. Centrem-nos, ara, en la creu de Sant Joan.

La funció de creu d'altar de la creu de Sant Joan queda consignada en diversos passatges de la consuetud, quan es concreta que l'altar major del monestir, dedicat a sant Joan Baptista, és el seu lloc habitual, segurament no pas físicament damunt seu, però sí ben a prop, lògicament encastada i subjectada amb un suport especial. Si aquest era el seu lloc, doncs, la funció de creu d'altar hi és inherent. Una vegada acabada la processó de la festivitat de Corpus, per exemple, la creu i els altres objectes que han servit a l'acte litúrgic es retornen al lloc on habitualment estan col·locats:

«Subdiachonus cum acolito et ceroferariis et uno clerico induto dalmatica qui portet crucem Sancti Johannis ascendant ad altare · et preparant omnia que debent portare ad processionem · et finita oracione omnes isti supradicti · scilicet · portans crucem subdiachonus acolitus et illi qui portant scrinia · ponant se coram altari Sancti Johannis ordinate sicut in die Natalis Domini · et incensatis Corpore Xristi cruce scriniis · et textibus · prelati cum suis ministris revertatur ad vestiarium (ceteri ministri reponant omnia in suis locis assuetis · scilicet · crucem textus et scrinia etc.) quare processio non fiet quousque missa fuerit finita.»¹⁶

Les processons eren una de les manifestacions de la litúrgia en què la solemnitat del ritu projectava el missatge redemptor de Crist amb més potència: «l'escenografia» i la projecció pública d'una processó no són supèrflues. Malgrat que puguem considerar un cert caràcter reservat quant a la litúrgia celebrada dins el monestir —i que, lògicament, entraria en contradicció amb aquesta dimensió pública del ritu—, la consuetud del canonge Oliver ens explica tot un seguit de cerimònies —i també de processons— on el poble participa més o menys activament, congregat i disposat al creuer de l'església, entre el cor i l'altar major. La creu de Sant Joan, essencialment de funció processional, proporcionava una solemnitat destacada en totes les processons que tenien lloc durant l'any. Anotem a

¹⁶ AMSJA. Manuscrits. Consuetud... Festivitat de Corpus, f. 299r. S'han adaptat els paràgrafs transcrits.

corcatum [...] putrefactum in [cam... ---] eodem fusteo sive ligno reparatio ipsa fieri non valebat [... ---] alio ligno novo erat necessario reparari et mutari (ac [...---... cione] crucis fuerint³⁵ invente ([...]) sancte venerande reliquie scilicet [--- ..vente] reliquie (scilicet) in capite crucis de ligno ([sacro... ---]) [---] Ihesu Xristi et multe alie (honorande) venerande [reliquie ---] narrata et in pede crucifixi ossa sanctorum [n... ---] Quo facto ponderarunt argentum quod [---] (et ponderarunt eum) in-presso et ponderabat ipsum argentum (totum [res ---]) tres marchas [--- minus] uno [...] quart quod quidem (totum) argentum sic (ponderatum ipse et [de... ---] dictorum domini abbatis et conventus pro predicta reparacione fienda et operanda ac etiam [...]) [po... ---] pro reparacione crucis antedictae de quibus tam dicti [...] conventus quam dictus *Geraldus Casulani* quam etiam dictus argenterius [---] et requisiverunt eis et cuilibet eorum fieri et cetera publicum instrumentum [---] publica instrumenta tot et tanta voluerint et petierint in futurum.

Que fuerunt acta die anno et loco prefixis et presentibus dicto gerente vices notarii infrascripti et testibus supradictis supra nominatis.

Document núm. 2

1388, març, 3. **Promesa.** *Pere Serra, argenter de Girona, promet reparar i renovar la creu de Sant Joan de manera honesta, tant en el seu ofici com en l'argent que revestirà la peça i els deu esmalts que hi col·locarà, cinc a l'anvers i cinc al revers.*

—AMSJA. Notaria. Llibre 55e de la notaria de Sant Joan de les Abadesses. 1388-1389, f. 13^v. Sig. top. F·4·6.

^{/13v} [---...] argenterius civis [--- firma] et [--- ...] patri et domno domino Raymundo Dei [gracia --- ...] Vicensis diocesis ad romanam ecclesiam [... --- ...] atque discreto Geraldo [--- Bartholomei] Esclades condam ville Sancti [Johannis --- (...cipientibus) ...] reparabo (ac etiam renovabo) crucem (vocatam) Sancti Johannis per me [--- ...] et monasterii predicti et ipsius [crucis ---] mea bona fide [qua citius ---] que dicta ~~crucis~~ crux requirit aut in [...for...] quo mihi melius videbitur (Et in eadem refeccione [re... ---] esse vobis bonus legalis sollicitus actentus³⁶ et fidelis tam in operando et agendo quam alias [--- argento et smaltis et aliis apamentis in ea necessariis] Et accipio ex pacto inde facto et convento [--- argentum] ad forum nonaginta quatuor solidorum pro quolibet [---] reddam et tradam argentum [bene] operatum (et deauratum) ad rationem [--- ...or] cum dimidia in dicta cruce posito bene [--- ...rato] cum ·X· *esmalz* quinque vero ante (sive *de part devant*) et quinque retro [--- ...] Et si pro defectu premissorum dampnum aliquod vel interesse [susti... ---] missiones aut expensas in iudicio vel extra totum vobis et [--- ...] et monasterio (vestris) restituere promitto et fideliter emendare Super quibus quidem [--- cred... volo] vestro simplici verbo sine testibus et juramento nullo alio probacionis [---

³⁵ Per «fuerunt».

³⁶ Per «attentus».

...] Et pro predictis attendere et complere obligo vobis et successoribus vestris et cruci antedictae [--- ...] infrascripto tanquam publice persone nomine crucis et ecclesie [...] monasterii et aliorum [--- ...] interesse potest et potuerit paciscenti et legitime stipulanti et recipienti omnia bona [--- ...] Jurans hec per dominum Deum et eius sancta quatuor evangelia corporaliter tacta predicta omnia et singula [---] et nullatenus contra facere vel venire aliqua racione [---] instrumenta dictari et perfici voluerit ad noticiam sapientis ut [--- ...] de iure valere posse ad commodum (crucis) ecclesie (et monasterii) predictis.³⁷

Document núm. 3

1388, maig, 21. **Definició i època.** *Ramon de Valmanya, abat del monestir de Sant Joan de les Abadesses, juntament amb la comunitat monàstica, reconeix que Guerau Casulà, domer de Sant Pol, ha pagat 60 lliures procedents del llegat testamentari de Bartomeu Esclades i destinades a sufragar la reparació de la creu de Sant Joan. Pere Serra reconeix haver rebut l'import esmentat, que és una part del cost total de la reparació de la creu, estimat en 112 lliures i 11 sous.*

—AMSJA. Notaria. Llibre 55^è de la notaria de Sant Joan de les Abadesses. 1388-1389, quadern intercalat entre els folis 13 i 14. Sig. top. F:4-6.

^f [al marge esquerre:] Prior camerarius sacrista ~~prepositus maior~~ prepositus de Tragurano infirmarius Poncius Calveti

Nos Raymundus Dei gracia [---] de Abbatissis ordinis [Sancti Agustini ---] ad romanam ecclesiam nullo [---] ~~nos~~ conventus predicti monasterii ~~scilicet [nos tales piet... ---]~~ ipsius monasterii ad sonum campane ut est moris [conventionaliter ---] (~~manumissores et executores ultimi testamenti [Bartholomei] ses Esclades quondam ville Sancti Johannis de Abbatissis~~) in qua congregacione interfuerunt Berengarius de Planis prior Petrus de Torrente Guillelmus Oliva sacrista Bernardus Calveti prepositus de Tragurano Arnaldus (de Mansione infirmarius et Poncius Calveti [canonicus]) Ex certa sciencia nos omnes dicti abbas et [~~manumissores~~] confitemur et recognoscimus vobis discreto Geraldo Casulani presbitero ebdomadario [ecclesie parro]chialis beatorum Johannis et Pauli heredi [universalis] et generali ~~predicti~~ Bartholomei Sclades [...] (ville Sancti Johannis de Abbatissis) quod vos tanquam heres predictus solvistis in [reparatione] que de voluntate nostra (dictorum abbatis et) ~~et~~ ~~tocius venerabilis~~ [con]ventus ~~dicti monasterii~~ fuit facta de quadam cruce ecclesie [...] dicti monasterii vocata cruce (sive *la creu de Sent Johan*) ~~beati Johannis~~ omnes illas sexsaginta libras barchinonenses de terno quas dictus Bartholomeus Sclades defunctus legavit pro reparando ^f [--- ...] latius continetur [...] dicte peccunie per vos [...] predicta reparacione ~~dicte crucis~~ [...] predicta cruce et omni excepcioni [...] dictis LX libris facimus ~~et omnibus predictis~~ vobis ([... vestris]) bonum finem et pactum de non petendo ac non agendo contra vos vel vestros ulterius pro premissis

³⁷ Per «predictorum».

[accionem] (aliquam petitionem seu demandam) prout melius ad utilitatem et bonum ac sanum intellectum (~~aliquam petitionem vel demandam~~) vestri et vestrorum possit intelligi sive dici [...] Et ego ~~dictus~~ Petrus Serra argenterius civis Gerunde [qui ...] crucem reparavi confiteor et recognosco vobis [...] Geraldo Casulani heredi predicto quod racione dicte repara^lcionis dicte [crucis ...] ~~ad~~ reparacioni [...] habui et recepi [---...lis] dicti Bartholomei Sclades [...] ipse deffunctus ut prefetur legavit [...] reparacionis dicte crucis Et quas habui [...] pro rata illarum centum duodecim librarum (undecim solidorum) quas [...] pro dicta reparacione et pro dicto argento quod fuit [necesarium] ipsi reparacioni quod ego misi et posui in ipsa [...].

(Actum fuit et per dictos dominum abbatem et eius [conventum et p...] argenterium laudatum et firmatum.)

Actum XXI die madii anno a nativitate Domini M° CCC° LXXX° VIII°.

Testes (presentibus)³⁸ discreti Arnaldus Martelli Bernardus Arnaldi et Guillelmus Cervera et Jacobus Materoni de parrochia de [Franciac].

Dicentur latius ad comodum dicti heredis ad noticiam sapientis non mutata substancia.

Pesa largent de la creu quen Pere Serra ha reparada XVI marchs et mig e II argences a for de VI lliures X sous.

[a la part inferior del foli l':] [C..nt] lo argenter i fara apocha de ço que aura per largent et per la reparacion de la creu contenas en la apocha que per mans del dit Guerau hereter del dit Barthomeo ha resabudes aqueles LX libras quel dit Barthomeo jaqui obs de reparar la dita creu en son testament.

^lv [---...] el fust.

Item laltre XVI de juny MCCC XC.³⁹

Document núm. 4

[1379]. **Esborrany de definició.** *Els administradors de la bossa comuna del monestir de Sant Joan de les Abadeses absolen el seu abat, Ramon de Valmanya, i li defineixen la promesa que va fer de retornar-los 91 lliures, 15 sous, 7 diners i 1 òbol, perquè aquesta suma s'ha destinat a l'adquisició d'una custòdia feta a Barcelona. Aquesta import prové de l'arrendament concedit a Ramon Girona de les rendes de la pitanceria (o piateria) de l'any 1377 i es conservava a la bossa comuna. L'abat Valmanya va manllevar aquests i altres diners de la bossa per fer front a la compra de la jurisdicció alta i baixa de Mataplana i d'altres llocs adjacents, adquirida a Pere Galceran de Pinós (Junyent (1976), p. 122).*

³⁸ Per «presentes».

³⁹ Segurament, aquesta frase al revers del document fa referència a una altra època que correspondria al pagament fet a l'argenter gironí de la resta del preu de la reparació. Tot i constar la data de manera clara (16 de juny de 1390), malauradament no l'hem sabuda localitzar ni en el corresponent volum notarial de Sant Joan de les Abadeses, ni en el volum de la notaria abacial.

—AMSJA. Notaria. Llibre 7° de l'abat Ramon de Valmanya. 1376-1381, full intercalat entre els folis 74 i 75. Sig. top. 1·2·4.

Firmaverunt omnes predicti.

Nos tales etc. attendentes vos reverendus dominus Raymundus Dei gracia abbas etc. una nobiscum emisse a nobili domino Petro Galcerandi de Pinosis honorem de Mataplana etc. attendentes etc. nos (una) vobiscum manulevasse et recepisse certas et diversas quantitates peccunie a teca cumuni⁴⁰ Sancti Johannis ad solvendum precium dicte empcionis dicto nobili quas quidem peccunie quantitates vos dictus dominus abbas solvere et tornare ~~promiss~~ promisistis cum (certis) obligacionibus dicte tece prout in instrumentis inde confectis laciis continetur attendentes etc. (vos et) nos etc. una cum clericis ceterisque porcionariis dicti monasterii convenisse et deliberasse dare et conferre totam pieteriam anni septuagesimi septimi per Raimundum Gerona congregatam in adjutorium ~~ad dictum precium~~ dicte empcionis persolvende que quidem pieteria ascendit sumam nonaginta unius libre⁴¹ et quindecim solidorum et septem denariorum ac unius oboli attendentes etc. nos una vobiscum dictam quantitatem tornasse in teca predictam et eam ad opus (precii) cuiusdam custodie ~~que~~ illico dedisse et convertisse que in civitate Barchinone etc. unde nos predicti etc. vos dictum dominum abbatem pro dicta quantitate absolvimus diffinimus et relaxamus ac obligaciones per vos ac alios quoscumque factas pro et in dicta quantitate predictae pieterie cancellari jubemus salvo tamen jure dicte tece in residuo penitus reservato etc. dictetur largo modo non mutata substancia veritate facti attendentes etc.

Testes predicti.

⁴⁰ Caixa comuna. A la documentació de Sant Joan, aquesta «teca» és mencionada com a bossa o mensa comuna. *Diccionari català-valencià-balear*: Teca f.: cast. *teca*. Caixa dels diners.

⁴¹ Per «librarum».

ANNEX FOTOGRÀFIC 1

Anvers de la creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadeses, obra de l'argenter gironí Pere Serra. Any 1388. Fotografia: © MEV-CRBMC

Revers de la creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadesses, obra de l'argenter gironí Pere Serra. Any 1388. Fotografia: © MEV-CRBMC

Fotografia de peces del monestir de Sant Joan de les Abadeses. La capa pluvial de sant Joan Evangelista, la creu processional coneguda com «dels Aniversaris», el drap de faristol amb el brodat de sant Joan Baptista i les dues porres o bordons de l'argenter barceloní Marc Canyes es conserven actualment al Museu del Monestir de Sant Joan. La creu processional de Pere Serra, la creu romànica esmaltada i els dos colls d'avit són al Museu Episcopal de Vic. Aquesta imatge va ser captada abans de l'any 1888, perquè des d'aleshores mai més tots aquests objectes santjoanins no han estat junts. Autoria i procedència de la imatge: Casa Thomas. *La Il·lustració Catalana*, núm. 29. Barcelona, 20 de desembre de 1903, p. 370.

Exposició *El tresor ocult. La creu de Sant Joan de les Abadeses*. 2017-2018, Museu Episcopal de Vic. Detalls de dues de les plaques esmaltades de la creu processional del monestir de Sant Joan de les Abadeses, obra de l'argenter gironí Pere Serra. Any 1388. A l'esquerra, detall de la placa de l'anvers del braç superior, amb l'escena del pelicà alimentant les seves cries. A la dreta, medalló del revers de la creu amb la placa on es representa l'evangelista Marc. Noteu en aquests dos medallons la marca trilobada del punxó dels argenters de la ciutat de Girona. Fotografies: Joan Ferrer i Godoy.

ADDENDA

Una creu viatgera

El capítol número 5 del llibre *Patrimoni i guerra: Girona 1936-1940*, de Joaquim Nadal i Gemma Domènech, publicat l'any 2015, tracta de l'Exposició d'Art Medieval Català instal·lada al museu denominat Jeu de Paume des Tuileries de París, que va romandre oberta entre els mesos de març i maig de 1937. Les obres exposades es van distribuir en nou sales entre les dues plantes de l'edifici, sense seguir un ordre cronològic, com s'hauria pretès, i sense que es poguessin incloure, per motius d'espai, totes les que havien d'integrar-la. Tot i aquests condicionants, es va aconseguir mostrar una espectacular selecció de les obres mestres de l'art romànic i gòtic del nostre país, i l'exposició va tenir un gran ressò internacional. El fet que bona part de les obres d'art, que provenien sobretot del Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona), es conservessin a Olot des dels primers mesos de la Guerra Civil—l'església olotina de Sant Esteve havia estat, com és sabut, habilitada per acollir les col·leccions— va afavorir el trasllat de les peces seleccionades a la capital del país veí.⁴² No va ser una tasca fàcil, ni va dur-se a terme de manera improvisada ni a la lleugera. La Conselleria de Cultura i la Comissaria de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, a través de la Comissaria General de Museus, van organitzar aquesta mostra per contrarestar la campanya internacional promoguda pel règim feixista del general Franco encaminada a desprestigiar el govern de la República, que feia còmplice i culpable de la persecució iconoclasta i la destrucció d'art que es van produir, certament, durant els primers dies de la guerra.

El llibre de Nadal i Domènech analitza la tasca duta a terme per la Comissió de Patrimoni Artístic i Arqueològic de la ciutat de Girona, i, per al nostre interès, se centra en la col·laboració prestada per aquesta comissió al comitè organitzador de l'exposició de París. A Girona, s'havien posat sota la custòdia i la vigilància d'aquest organisme bona part dels objectes d'art de la ciutat i, per a l'exposició, entre altres objectes, es va prestar el magnífic conjunt de plata de la catedral format pel baldaquí i el retaule. Els autors publiquen, a la pàgina 74, dues fotografies de la sala VI, situada al pis superior del Jeu de Paume, extretes de l'expedient conservat a l'Arxiu Nacional

⁴² «Orígen de les obres exposades.- En llur inmensa majoria, les obres indicades o bé pertanyien ja al Museu de Barcelona o estan dipositades en aquest, de manera que no cal fer cap gestió per a obtenir-les.» Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons Generalitat de Catalunya (Segona República). Comissariat General de Museus: expedient de preparació de l'Exposició d'Art Medieval Català al museu del Jeu de Paume de París. 1936-1937. Unitat documental núm. 7596, p. 10. Agraïm sincerament la professionalitat de l'arxivera Àngels Bernal i de l'arxiver Enric Terradellas per l'ajuda rebuda en aquesta part de la recerca. També al *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona* (núm. 71, abril 1937) es remarca que «la recopilació s'ha fet a base d'una selecció de les obres pertanyents al nostre Museu d'Art de Catalunya i de les que hi ha en diverses poblacions catalanes».

de Catalunya;⁴³ damunt d'una tarima, el baldaquí gironí cobricela el seu retaule. Així mateix, per donar sentit al conjunt formal de la instal·lació i facilitar que la línia visual del retaule fos l'adient, els organitzadors el van situar damunt d'un fals altar, davant del qual es veu el frontal brodat dels Evangelistes del monestir de Sant Joan de les Abadesses.

En una altra fotografia del mateix expedient no publicada per Nadal i Domènech, a banda i banda d'una noble escalinata situada al vestíbul del museu parisenc es reproduïx un doble muntatge ben interessant. Mirant a l'escala, a la dreta, a sota del baldaquí romànic de Toses (el Ripollès), s'hi van col·locar la creu de les Confraries de la catedral de Girona i, davant seu, el frontal d'altar romànic de Sant Romà de Vila (Encamp, Andorra), objectes procedents, excepte la creu, del fons del Museu Nacional d'Art de Catalunya. A l'esquerra de l'escala s'hi van disposar, en primer terme, el cèlebre Crist de Mijaran, mutilat, i, sota el baldaquí de Tavèrnoles (Sant Serni, Alt Urgell), el frontal de Durro (Vall de Boí, Alta Ribagorça), tots procedents també del museu barceloní. Rere el frontal romànic, s'hi mostrava la creu processional de Pere Serra, originària del monestir de Sant Joan de les Abadesses i, com s'ha explicat anteriorment, conservada al Museu Episcopal de Vic, igual que el frontal brodat dels Evangelistes.⁴⁴

Quan el 20 de maig de 1937 es va tancar l'exposició al Jeu de Paume, totes les peces van ser traslladades i convenientment exposades al castell de Maisons-Laffitte, situat als afores de París. Hi van romandre «sota la supervisió permanent de Joaquim Folch i Torres» fins acabada la Guerra Civil (Nadal, Domènech, p. 70). El frontal brodat dels Evangelistes es va exposar a la sala VI del castell amb la mateixa composició que tenia al Jeu de Paume, això és, juntament amb el baldaquí i el retaule de Girona (vegeu l'"Annex fotogràfic 2"). La creu processional es trobava a la sala III. Estava bellament aixoplugada per la pintura mural del pantocràtor de l'absis de Sant Climent de Taüll i col·locada rere el frontal romànic de Santa Maria⁴⁵ de Taüll (vegeu el mateix annex).

⁴³ *Ibidem.* ANC, p. 154 i 160.

⁴⁴ En cap altre cas de l'extensa llista de peces exposades a París no s'omet, com en el de les dues obres originàries de Sant Joan de les Abadesses, una informació tan essencial com la seva procedència: Gudiol i Ricart, nebot de Gudiol i Cunill, de ben segur que la coneixia. En una memòria de les exposicions instal·lades al Museu del Jeu de Paume i al castell de Maisons-Laffitte, hi consten de la següent manera: «73. Devant d'autel brodé. Milieu de XIVe siècle» i «33. Croix en argent avec des plaques d'émail. Proviend de la région de Vic. XIIIe siècle». Vg. GENERALITAT DE CATALUNYA. *L'Art Catalan à Paris: Musée National du Jeu de Paume, Musée National de Maisons-Laffitte*. [París: Mourlot Frères, 1937], p. 107 i 105, respectivament. Paradoxalment, també en el *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona* (núm. 71, abril 1937, p. 126), quan es relacionen les peces provinents del Museu de Vic, s'enumeren així: «la creu d'argent del segle XIV que ocupa un lloc destacat dintre d'aquestes col·leccions [les del museu, s'entén] ... l'interessant frontal de seda roja brodat, amb figures representatives dels quatre evangelistes».

⁴⁵ GENERALITAT DE CATALUNYA. *Op. cit.*, p. 105. Se n'atribueix la procedència a Sant Climent de Taüll.